

Очаківська кампанія в долі Чорноморського війська

О. С. Ложешник

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
sandro241298@ukr.net

Ключові слова: російсько-турецька війна 1787–1791 рр., Військо вірних козаків запорозьких, Чорноморське козацьке військо, кошовий отаман С. Білий, кошовий отаман З. Чепіга, військовий суддя А. Головатий, козацька флотилія, Очаківська кампанія, Кінбурнська коса, Хаджибей, острів-фортеця Березань, штурм Очакова.

Чорноморське козацьке військо було створене напередодні російсько-турецької війни 1787–1791 рр. з метою залучення колишніх запорожців до мобільних загонів, які не лише охороняли б південні рубежі Російської імперії (сучасну територію Південної України) від ворожих проникнень, а й сприяли б визволенню та приєднанню до Імперії нових територій.

З перших днів війни чорноморці брали участь у звільненні Очаківської області від гніту Оттоманської Порти. На їх шляху знаходились численні турецькі фортеці, серед яких своєю невідступністю вражала Очаківська.

В даній статті на основі фактологічного матеріалу, висвітленого в працях істориків XIX ст. (А. Скальковського, С. Ушакова, П. Короленка, Є. Феліціна, І. Дмитренка) та XX ст. (В. Голобуцького, І. Сапожнікова, Т. Гончарука, О. Бачинської, Р. Шияна, А. Ложешник), а також архівного матеріалу Державного архіву Краснодарського краю розкрито участь козаків Чорноморського війська в Очаківській кампанії.

Для чорноморців Очаківська кампанія розпочалась у травні 1788 р., коли головнокомандуючий О. Суворов та командуючий весловим флотом Російської імперії запросили їх козацьку флотилію для укріплення узбережжя біля Кінбурна. Та перевіркою на боєготовність війська стали події 7 та 17–18 червня 1788 р., коли козаки зустрілися з турецькою флотилією Гасана-Паші, завдавши їй значних втрат. Чорноморці з гідністю долали перешкоду за перешкодою у вищеназваній кампанії, серед яких були й Хаджибейський бастион та острів-фортеця Березань. Але підсумком кампанії став штурм Очаківської фортеці, в авангарді якого знову перебували чорноморці.

Ochakium Campaign in The Black Sea Village

O. S. Lozheshnyk

Odesa I. I. Mechnikov National University

Key words: Russian-Turkish war of 1787–1791, the Army of the Faithful Cossacks of Zaporozhye, the Black Sea Cossack army, the naval Ataman S. Bilyi, the Ataman Z. Chepyga, the military judge A. Holovaty, the Cossack Flotilla, the Ochakiv Campaign, the Kinburn Spit, Khadzhibey, island-fortress Berezan, assault on Ochakov.

The Black Sea Cossack army was created on the eve of the Russo-Turkish War of 1787–1791 with the purpose of involving former Cossacks in mobile units that would not only protect the southern frontiers of the Russian Empire (modern territory of southern Ukraine) from hostile penetrations, but would also contribute to liberation and annexation to the empire of new territories. From the first days of the war, the Black Sea Islands participated in the liberation of the Ochakiv region from the oppression of the Ottoman Ports. On their way there were numerous Turkish fortresses, among which Ochakiv'ska struck his own indignation.

In this article, on the basis of the factual material highlighted in the writings of historians of the nineteenth century. (A. Skalkovsky, S. Ushakov, P. Korolenko, E. Felitsyn, I. Dmitrenko) and the twentieth century. (V. Golobutsky, I. Sapozhnikov, T. Goncharuk, O. Bachinskaya, R. Shiyana, A. Lozheshnik), as well as archival material of the State Archives of Krasnodar Territory, the participation of Cossacks of the Black Sea troops in the Ochakiv campaign was disclosed.

For the Black Sea Oceans, the campaign began in May 1788, when the commander-in-chief of O. Suworov and the commander of the naval fleet of the Russian Empire invited their Cossack flotilla to strengthen the coast near Kinburn. That check on the combat readiness of the troops began events 7 and 17–18 June 1788, when the Cossacks met with the Turkish flotilla of Hasan Pasha, causing it considerable losses. The Chernomorsky dignity overcame

obstacles in the above-mentioned campaign, including the Hadzhibey Bastion and the Berezan Fortress. But the outcome of the campaign was the assault on the Ochakiv fortress, in the forefront of which again were the Black Sea.

Створене напередодні російсько-турецької війни 1787–1791 рр. із колишніх запорожців, Чорноморське козацьке військо з перших її днів брало активну участь у бойових діях, сприяючи звільненню Буго-Дністровського межиріччя від турецького поневолення. Чимало яскравих сторінок вписали козаки в історію війська під час воєнних кампаній, серед яких однією з перших була – Очаківська, що стала для війська віховою: за героїзм, проявлений під час штурму фортеці Очаків Військо вірних козаків запорозьких було перейменовано на Чорноморське.

Серед найвизначніших досліджень кінця XIX – першої половини XX ст., написаних на основі багатого архівного матеріалу, в яких історики розглянули участь козаків Чорноморського війська у взятті штурмом Очаківської фортеці слід назвати праці А. Скальковського [1, с. 209], П. Короленка [2; 3], Є. Феліцина [4], І. Дмитренка [5]. В другій половині XX ст. дослідники продовжили розгляд участі козаків під час облоги та штурму Очакова. Значний комплекс архівного матеріалу проаналізовано в монографіях та розвідках В. Голобуцького [6], Т. Гончарука [7], І. Сапожнікова [8], О. Бачинської [9], Р. Шияна [10; 11], А. Ложешник [12; 13] та інших.

Метою статті є висвітлення ролі козаків Чорноморського війська в Очаківській кампанії, що довела боєздатність іррегулярного формування. Заявлена мета ставить наступні завдання для дослідження:

1) розглянути участь козаків Чорноморського війська в Очаківській кампанії на чолі з кошовим отаманом С. Білим в травні-червні 1788 р.;

2) розглянути участь козаків Чорноморського війська в Очаківській кампанії на чолі з кошовим отаманом З. Чепігою та військовим суддею А. Головатим в червні-грудні 1788 р.;

3) розглянути бій 17–18 червня 1788 р., взяття острова-фортеці Березань та штурм фортеці Очаків, як складові елементи Очаківської кампанії.

Російсько-турецька війна 1787–1791 рр. розпочалась на Чорному морі, береги якого турки укріпили фортецями. Однією з найсильніших серед них була Очаківська, яку з моря постачав турецький флот, що робило всі спроби загонів регулярних військ Російської імперії її захопити невдалими. Але що не вдавалось регулярним військам, вдалось козакам.

21 травня 1788 р. турки підійшли до Костянтинівського та Малеого редутів [3, с. 8], намагаючись напасти на Кіш Війська вірних козаків, але, побачивши готових до оборони козаків на чолі з кошовим отаманом С. Білим, військовим суддею А. Головатим та осавулом Кобиняком, побоялись близько підходити до берега. Обстрілюючи Кіш з 4 до 11 години дня здалеку, вони не завдали ніякої шкоди козакам і невдоволені повернули назад до Очакова [3, с. 9]. Цей інцидент не залишився непоміченим. З Кінбурнської коси за діями козаків спостерігав головнокомандуючий О. В. Суворов. Побачивши миттєвість приготування до бою веслової флотилії під командуванням А. Головатого та Кобиняка [2, с. 106–107]: за лічені хвилини берегові козацькі човни наповнились відважними козаками, які влучними своїми гарматами готові були зустріти непрошених гостей, він наказав кошовому отаманові вислати до нього три човни з «добрими молодцями», а наступного дня прислати до командуєчого Весловим флотом принца Нассау-Зігена ще 15 таких човнів. Наказ негайно було виконано.

Через два дні, 23 травня 1788 р., до О. Суворова направили команду із 120 козаків на чолі з військовим полковником Савою Білим, а до принца Нассау-Зігена 2 команди із 684 козаків, які очолили військові полковники, армії секунд-майори Іван Сухина та Левко Малий. Але коли 25 травня 1788 р. турецька ескадра увійшла до лиману побіля Очакова і вишикувалася в лінію, готова до бою, а частина суден залишилася в морі, щоб не впустити до лиману Севастопольський флот, Нассау-Зіген знову звернувся із проханням про допомогу до козаків. 28 травня 1788 р. для укріплення узбережжя біля Кінбурнських берегів до принца виїхала вся козацька флотилія на чолі з кошовим отаманом [14, арк. 110].

3 червня 1788 р. козацька флотилія вишикувалась на відстані біля 50 верст від Очакова в одну лінію і роз'їжджала вздовж берега на своїх човнах, спостерігаючи за ворогом. А 7 та 17 червня 1788 р. вступила в переможний бій з турками [15, с. 34].

Вранці, 7 червня 1788 р. турецький флот Гасан-паші з 57 кораблів вийшов з Очаківської гавані і, перегородивши лиман, відкрив вогонь по Лиманській весловій флотилії. В цей час подув зустрічний сильний вітер, який зробив флот Російської імперії легкою здобиччю турків, котрі

розстрілювали їх човни здалеку. Чорноморська козацька флотилія, яка знаходилася в третій лінії під командуванням А. Головатого, опинилась наодинці проти 36 турецьких суден капітан-паші. Козаки, швидко зорієнтувавшись в обстановці, вирішили зв'язати турецьку ескадру ближнім боєм. Тим паче, що скампавеї (човни регулярної армії) мали на бортах морську піхоту, яка мала навички абордажного бою та пристосування для абордажу.

Козацькі чайки взяли на буксири скампавеї та, незважаючи на турецький шквальний вогонь, підтягли їх до ворожих кораблів. Потім, відчепивши буксири, увійшли у проміжок між скампавеями та кораблями супротивника і також ударили на абордаж. Жорстока битва продовжувалася до півночі. Гассан-паша, передбачаючи свою поразку та втрапивши три кораблі, дав команду відступати під захист гармат острова Березань [6, с. 59, 73].

Протягом десяти днів збирався із силами Гассан-паша, обдумуючи, як дати відсіч Чорноморській козацькій флотилії та вирватись із перекритої Очаківської гавані. На світанку 17 червня 1788 р. велична армада турецьких кораблів, фрегатів і дрібних човнів підняла вітрила і рушила назустріч козакам. Впевнені у своїй перемозі, турки зверхньо поглядали на них. Але не роздумуючи, козаки, буксируючи ескадру регулярних військ, атакували турецький флот. Сидір Білий умілими маневрами заманив важкі турецькі лінійні кораблі на мілину. Вітер затиш, і їх вітрила обвисли. Один за одним ворожі човни почали втрачати маневреність на мілководді лиману: спочатку сів на мілину 64-гарматний корабель, за ним – 80-гарматний під адміральським вимпелом Гассана-паші. Не даючи ворогу змінити стратегію бою, козаки стрімголов кинулись з усіх боків на турецький флагман і взяли його на абордаж.

Відбулося все так швидко, що турки розгубилися. Коли ж вони, оговтавшись, схопилися за зброю, тиск запорожців вже не можна було зупинити. І хоча турки захищалися запекло, козацька шабля взяла верх. Гассан-паша втратив адміральський прапор і ледве врятувався на шлюпці. Наступний підірваний корабель викликав паніку серед турків на інших човнах. Вони почали тікати врізнобіч, але козаки швидко наздоганяли свою здобич. Розуміючи марність спроб вирватись з кільця, після чотиригодинного бою Гассан-паша не витримав і наказав відступати до Очакова.

Лише під прикриттям ночі, 18 червня 1788 р., капітан-паша знову вирішив вивести свій флот із лиману, але й цього разу все було марно: турецькі кораблі потрапили під перехресний вогонь бата-

рей О. Суворова на Кінбурнській косі та човнів козацької веслової флотилії. Стрій турецького флоту розсіявся, і козаки на чайках почали нападати на них. Після важкого поранення кошового отамана С. Білого командування козацькою флотилією взяв на себе військовий суддя А. Головатий. Під його командуванням чорноморці, вирішивши помститись ворогові, ще стрімкіше атакували турків. Козацькі чайки встигали всюди: вони буксировали кораблі регулярних військ з десантом та успішно штурмували ворога. З великими втратами турки змогли прорватися у відкрите море.

Така ганебна поразка спіткала турецький флот вперше. Принизливість ситуації збільшувалась ще й тим, що супротивником турків у морській баталії були козаки. Імператорський флот весь час лише спостерігав за боєм, бо через глибоку посадку скампавеї не могли самі підійти ближче і маневрувати. Розгром турецького флоту був повним: турецький адмірал Ескі-Гасан втратив в бою шість лінійних кораблів, два фрегати, сім малих човнів, близько шести тисяч воїнів вбитими й пораненими та близько двох тисяч полоненими. Окрім того, козаки захопили у турків два стяги [3, с. 202].

Перемога козаків мала широкий резонанс. За виявлену відвагу в морському бою вони одержали подяку князя Г. Потьомкіна, а Катерина II спеціально заснувала срібну медаль на георгіївській стрічці «За хоробрість у водах Очаківських, червень 1788 р.», яка стала нагородою за мужність під час морських баталій та героїзм [15, с. 34]. Разом з тим, бої 7 та 17 червня 1788 р. стали своєрідним хрещенням Чорноморської козацької флотилії (з того часу Військо вірних козаків почали називати Чорноморським). Наслідком «Лиманського побоїща» було й те, що Очаків залишився без морського прикриття, а чорноморці отримали славу вправних та сміливих моряків [4, с. 39].

Та радість після отриманої перемоги була неповною. Під час боїв 17 червня смертельно поранили кошового отамана С. Білого, який згодом помер від ран (замість нього князь Г. Потьомкін за одностайним вибором усіх козаків призначив Захарія Олексійовича Чепігу [16, с. 340]), вбили отамана Нижньостеблівського куреня Чернявського та поранили отамана Дерев'янківського куреня Андрія Паливоду. До того ж козаки втрапили частину своїх чайок.

Проте і після поразки на морі Очаків залишався серйозною перепорою на шляху визволення південних рубежів Російської імперії, а на шляху до його захоплення знаходились перешкоди, які заважали козакам та регулярній армії підійти до фортеці. Серед них слід назвати Хаджибейський

бастіон, з яким козаки Чорноморського війська «познайомилися» восени 1788 р., коли кошовий отаман З. Чепіга отримав завдання: залишити Очаківську фортецю без продовольства, що постачалося із Хаджибея, і успішно його виконав. 29 жовтня разом з декількома козаками він підпалив береговий цейхгауз (склад з обмундируванням) в Очакові, а 7 листопада 1788 р. прокрався за мури фортеці та підпалив склади з продуктами [7, с. 46–47; 12, с. 97; 13, с. 176], добре «насоливши» туркам: навіть через рік, у серпні 1789 р. полонений турок Умер-ага скаржився, що в Хаджибеї зберігається обмаль хліба через втрати, завдані цим козацьким рейдом [15, с. 252–254]. За свій сміливий вчинок кошовий отаман отримав урядову нагороду – орден святого Георгія III ступеня [17, с. 440].

«Зустрілися» 7 листопада 1788 р. чорноморці й ще з однією перешкодою до неприступної твердині – фортецею на острові Березань. Надійно укріплена турецька фортеця знаходилась за декілька кілометрів від Очакова і була подібна на хвилеріз, що відсікав всі атаки регулярних військ Російської імперії. Взяти фортецю доручили чорноморським козакам на чолі з військовим суддею від армії підполковником А. Головатим. Для цього він організував розвідку за островом і дуже швидко дізнався, коли частина гарнізону відїжджає до Очакова за провіантом. Саме в такий час, 7 листопада 1788 р., А. Головатий на чайках з 800 козаками серед білого дня направився до острова з боку скелястих берегів, швидко увійшовши під їх прикриття, зняв з чайок фальконети і атакував батарею. Після цього, не маючи власної важкої зброї, повернув проти фортеці турецькі гармати, захоплені під час штурму берегових укріплень. Не витримавши натиску козаків, частина турецького гарнізону відступила й закрилася у палаці посеред острова, намагаючись врятуватись. Та усвідомлюючи неминучість поразки, комендант – двох-бунчужний Келерджі-паша – невдовзі віддав ключі від фортеці військовому судді [15, с. 454, 457].

Поряд з А. Головатим під час Березанської битви були: полковник М. Гулик; шість полкових старшин – В. Танський, Д. Білий, І. Семенов (Сіненко), С. Бурнос, Н. Орлянський, Я. Животовський; два осавули – В. Осанчук, І. Козловський; два хорунжих – І. Чорний та Г. Горб і 22 курінних отамани [18, арк. 13–14]. За джерелами встановлено, що козацький загін поділявся на команди під загальним керівництвом А. Головатого. Однією з них, у складі восьми човнів, безпосередньо командував військовий полковник М. Гулик [19, арк. 15].

Під час взяття Березані козаки обійшлись порівняно невеликими втратами (29 чоловік, в тому числі один полковий старшина та чотири курінних отамани), але великими трофеями: забрали 11 турецьких стягів, 23 гармати, багато зброї, боєприпасів та хліба, захопили в полон 400 турків, а також звільнили 25 побратимів, серед яких був полковий старшина і кілька отаманів, захоплених турками під час бою на лимані. Згодом, показуючи трофеї в штабі Г. Потьомкіна, чорноморці отримали за кожен турецький стяг по 20 карбованців, зброю їм дозволили забрати собі, а борошно, крупи та ячмінь головнокомандуючий наказав віддати генералу М. Платову [8, с. 80–81; 15, с. 76–78].

Вважаючи фортецю «свою», чорноморці залишили на острові команду на чолі з військовим полковником М. Гуликом, яку 2 січня 1789 р. змінила команда військового полковника Д. Білого [8, с. 52].

Високо оцінивши героїзм та сміливість А. Головатого у зазначеній битві, князь Г. Потьомкін зняв зі своїх грудей Георгіївський хрест III ступеня та прикріпив його на груди військового судді [17, с. 440]. Решта чорноморців за участь у штурмі Березані отримали Подяку головнокомандуючого.

Взяття Березанської фортеці, як і решта «підготовчих» боїв, полегшило штурм Очакова 6 грудня 1788 р., в якому знову ж таки в авангарді знаходились чорноморські козаки. Напередодні штурму кошовий отаман З. Чепіга, очоливши команду козаків, відправився у розвідку під стіни фортеці, щоб отримати точні дані про розміщення ворога. До табору козаки повернулися не лише з розвідданими, а й з двома полоненими турками, які дали змогу краще спланувати всю операцію.

Під час штурму одне з найвідповідальніших завдань доручили козацькій весловій флотилії на чолі з А. Головатим. Вона мала штурмувати з моря підступи до фортеці. За наказом військового судді козаки в хуртовину не лише брали на буксир кораблі регулярної армії та буксирували їх на зближення з ворогом, а й першими атакували його. З берега їм допомагали кінні загони З. Чепіги, які організовували фальшиві атаки, даючи можливість флоту наносити з моря руйнівні удари [20, с. 5].

За дії в бойових операціях військо заслужило схвальні відгуки з боку вищого командування та буквально завоювало право на своє постійне існування. У реляціях Г. Потьомкін найбільше хвалив кошового отамана З. Чепігу, військового суддю А. Головатого, полковника С. Білого, хорунжих і старшин: О. Височина, І. Сербина, А. Білого, П. Лисаневича та В. Левенця і осавула П. Чайковського [1, с. 223].

Після штурму Очакова багато старшин отримали армійські офіцерські чини. Знаменно, що командування військом представило до нагород за Очаківську кампанію набагато більше своїх козаків, вважаючи, що штурм Березані – частина штурму Очакова, проте командування відзначило лише команду 3. Чепіги [5, с. 120–123]. Наступного року вони одержали золоті хрести на георгіївській стрічці з написом «Очаків захоплений 6 грудня 1788 р.». Серед нагороджених медалями були: полковий старшина І. Великий, полковий хорунжий Т. Покотило, старшини О. Шульга, П. Малий, Я. Сомко, Ф. Губа та М. Супруненко [21, арк. 35–36]. Згодом, після 1791 р., ще 55 козаків нагородили срібними медалями на георгіївській стрічці за штурм Очакова [5, с. 120–123].

Іноді грамоти про нагородження приходили через декілька років. Так, секунд-майор М. Гулик за хоробрість, виявлену при штурмі Березані та

Очакова, був нагороджений орденом Святого Володимира IV ступеня, але грамоту на свій орден отримав лише 9 березня 1794 р. [22, арк. 21].

Отже, козаки Чорноморського війська відіграли помітну роль під час Очаківської кампанії 1788 р. Завдяки своїй хоробрості та самовідданості вони залишили помітний слід у пам'яті нащадків. Їхні військові заслуги були гідно оцінені урядом та головнокомандуючими регулярних військ.

Штурм Очакова став своєрідною генеральною перевіркою боєздатності Чорноморського війська, битвою, яка довела спроможність у веденні бою з набагато більшими (кількісно) військами ворога.

В даній статті розглянуто лише один з аспектів історії Чорноморського козацького війська, що акцентує його роль в російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. та визначає доцільність подальшого дослідження.

Джерела та література:

1. Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорізького / А. О. Скальковський. – Дніпропетровськ : Січ, 2003. – 678 с
2. Короленко П. П. Головатый, Кошевой атаман Черноморского казачьего войска : Антон Андреевич Головатый / П. П. Короленко. // Кубанский сборник. – Екатеринодар, 1905. – Т. 11. – С. 84–281.
3. Короленко П. П. Черноморцы / П. П. Короленко. – СПб. : Тип. Департамента Уделов, 1874. – 288 с.
4. Фелицын Е. Д. Кубанское казачье войско 1696-1888 / Е. Д. Фелицын, Ф. А. Щербина. – Краснодар : Сов. Кубань, 1996. – 480 с
5. Дмитренко И. И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска : в 4-х т. / И. И. Дмитренко. – СПб., 1896. – Т. 3 : 1787–1795. – 799 с.
6. Голобуцкий В. А. Черноморское казачество / В. А. Голобуцкий. – Київ : Академия наук УССР, 1956. – 416 с.
7. Гончарук Т. Г. Участь чорноморських козаків у військових діях під час російсько-турецької війни 1787-1791 років / Т. Г. Гончарук // Одеса козацька. – Одеса, 2008. – С. 39–54.
8. Сапожніков І. В. Штурм острова Березань чорноморськими козаками / І. В. Сапожніков. – Київ : Іллічівськ ; Елтон 2 ; Гротек, 2000. – 128 с.
9. Бачинська О. А. Козацтво в «післякозацьку» добу української історії (кінець XVIII–XIX ст.). / О. А. Бачинська. – Київ : Вища школа, 2011. – 287 с.
10. Козацтво на Півдні України: кінець XVIII–XIX ст. / [Р. Шиян, О. Бачинська, Л. Маленко, О. Пригарін] ; ред. В. А. Смолій. – Одеса : Друк, 2000. – 281 с.
11. Шиян Р. І. Чорноморське військо вірних козаків в останній чверті XVIII ст. / Р. І. Шиян. – Запоріжжя : Тандем-У, 1996. – 28 с.
12. Ложешник А. Козаки – учасники штурму фортеці Хаджибей 1789 р. за формулярними списками старшини Чорноморського війська 1804 р. / А. Ложешник // Південний захід. Одесика. – Одеса : Друк. дім, 2014. – Вип. 17. – С. 96–131.
13. Ложешник А. Формулярні списки старшини Чорноморського козацького війська за 1804 р., як історичне джерело / А. Ложешник // Чорноморська минувшина. – Одеса : СПД – ФО Бровкін С. В., 2013. – Вип. 8. – С. 174–188.
14. ДАКК. Ф. 763. Оп. 1. Д. 6 Войсковая документация, 1788 г., 290 л.; арк. 110
15. Дубровин Н. Ф. Сборник военно-исторических материалов / Н. Ф. Дубровин. – СПб. : Военная типография, 1894. – Вип. 7 : Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического : 1788–1789 гг. – 396 с.
16. Копии императорских грамот и других письменных актов, принадлежащих Кубанскому казачьему войску // Кубанский сборник. - Екатеринодар, 1901. – Т. 8. – С. 286–351.
17. Шенк В. К. Казачьи войска (Хроники гвардейских казачьих частей помещены в книге Императорская гвардия) / В. К. Шенк. – СПб. : Тип. В. Д. Смирнова, 1912. – 462 с.
18. ДАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Д. 25. – 47 л.
19. ДАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Д. 6. – 32 л.
20. Ушаков С. И. Деяния российских полководцев и генералов, ознаменовавших себя, в достопамятную войну с Францией, в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах / С. И. Ушаков. – М. : Тип. Карла Крайя, 1822. – Ч. 2. – 343 с.
21. ДАКК. – Ф. Оп. 1. – Д. 10. – 48 л.
22. ДАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Д. 273. – 280 л.